

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา (Statements and significance of problems)

หอระฆังเป็นสิ่งก่อสร้างที่มีประจำพระอาราม วัดทุกประสงค์เพื่อใช้แขวนระฆัง หรือกลองสำหรับเคาะหรือตีเป็นสัญญาณ บอกเวลาแก่พระสงฆ์ สามเณร ได้ทราบเวลาเพื่อจะได้ปฏิบัติสมณกิจประจำวันโดยพร้อมเพรียงกัน นอกจากนี้ยังใช้บอกเวลาและเป็นสัญญาณภายในบริเวณชุมชนที่อยู่ใกล้เคียง¹ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นสิ่งก่อสร้างสำคัญและเป็นองค์ประกอบที่จะขาดไปเสียมิได้สำหรับพระอารามในประเทศไทย

หอระฆังเป็นอาคารเพียงประเภทเดียวในเขตพุทธสถานที่เน้นความสำคัญของรูปทรงที่สูง และโปร่งโล่ง แบบอย่างดังกล่าวอย่างน้อยสืบทอดมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายตามที่ปรากฏหลักฐานในบันทึกของชาวต่างประเทศที่เดินทางเข้ามาในสยามแต่ครั้งต้นรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา² เพราะฉะนั้นอาคารประเภทหอระฆังจึงมีรูปทรงที่มีลักษณะพิเศษประกอบด้วยความสวยงามและทรงคุณค่าในทางศิลปกรรมมีดีไปกว่าอาคารประเภทอื่นในเขตพระอาราม

ในสมัยอยุธยาานิยมหอระฆังที่สร้างด้วยไม้ หอระฆังที่เป็นเครื่องก่อ (ก่อด้วยอิฐถือปูน) สร้างเฉพาะวัดสำคัญหรือวัดที่อยู่ในเขตพระราชวัง³ จึงหลงเหลือหลักฐานให้ศึกษาน้อยมาก ส่วนใหญ่อยู่ในสภาพชำรุดทรุดโทรม ตรงกันข้ามกับในสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งนิยมสร้างเป็นอาคารก่ออิฐถือปูน (หรือเครื่องคอนกรีตในปัจจุบัน) และมีรูปแบบทางศิลปสถาปัตยกรรมที่หลากหลายซึ่งปรับเปลี่ยนไปพร้อมกับพัฒนาการทางสังคมและความนิยมของยุคสมัย

¹ สงวน รอดบุญ, *พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2526), 44.

² อัมพร สายสุวรรณ, ผู้แปล, *ไทยในจดหมายเหตุแกมปีเฟอร์* พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2545), 77-82.

³ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “หอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์,” *ศิลปากร* 37, 3 (พฤษภาคม – มิถุนายน 2537) : 3-4.

หอระฆังที่สร้างในระยะแรกเริ่มสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ คงสืบต่อรูปแบบพื้นฐานมาจากสมัยอยุธยา ต่อมาเมื่อประเทศเริ่มมีเสถียรภาพทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง การสร้าง ปฏิสังขรณ์ตลอดจนบูรณะวัดวาอารามได้รับความนิยมและการสนับสนุนจาก พระมหากษัตริย์และชนชั้นปกครอง ประกอบกับการติดต่ออย่างใกล้ชิดกับต่างประเทศ โดยเฉพาะประเทศจีนและประเทศตะวันตกในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว⁴ ยังผลให้การสร้างสรรค์ทางพุทธศิลปกรรมรุ่งเรืองเฟื่องฟู ส่งผลสะท้อนต่อรูปแบบและแนวความคิดในการสร้างหอระฆังในช่วงระยะเวลาดังกล่าว ด้วยการผสมผสานรูปแบบ ประเพณีนิยม เข้ากับอิทธิพลศิลปะจากต่างประเทศ แล้วพัฒนาจนมีความสวยงามโดดเด่น กลายเป็นแนวทางในการออกแบบอาคารประเภทเดียวกันในสมัยต่อมา โดยได้รับความนิยม ควบคู่ไปกับรูปแบบไทยประเพณีที่ได้รับการปรับปรุงใหม่⁵

ถึงแม้ว่าหอระฆังจะมีความสำคัญดังกล่าวมาแล้ว แต่ก็มิได้รับความสนใจศึกษาจาก นักวิชาการเท่าที่ควร ผลการศึกษาที่ผ่านมากล่าวถึงเฉพาะเรื่องเกี่ยวกับ ความเป็นมา หน้าที่ใช้สอยโดยสังเขป ตลอดจนการจัดแบ่งกลุ่มประเภทหอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์ในภาพรวม ตามแบบของรูปทรงหลังคาหรือตามลักษณะโดยทั่วไปของอาคาร แต่ทั้งนี้มิได้เน้นการศึกษาในเรื่องของวิวัฒนาการทางรูปแบบหรือแนวความคิดในการออกแบบโดยละเอียดตลอดจน

⁴ มัลลิกา เรืองระพี, “บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทย สมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518), 185-187. ; สุภาภรณ์ ต้นศลารักษ์, “พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในประวัติศาสตร์ไทย,” **เมืองโบราณ** 8, 2 (เมษายน – กรกฎาคม 2525) : 16-17.

⁵ หอระฆังแบบไทยประเพณีที่ได้รับการปรับปรุงใหม่ โดยดัดแปลงจากเครื่องยศของพระมหากษัตริย์ และตราพระราชลัญจกรประจำพระองค์ ตัวอย่างเช่น หอระฆังแบบยอดหลังคาทรงยอดมงกุฏ (พระมหามงกุฏ) หอระฆังแบบนี้ได้รับความนิยมในรัชกาลที่ 4 และหอระฆังทรงยอดจุลมงกุฏ (พระเกี้ยว) ที่สร้างขึ้นครั้งแรกในรัชกาลที่ 5 ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เนตรนภิศ นาควชิระ และคณะ, **วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), 221. ; สมคิด จิระทัศนกุล, **วัด : พุทธศาสนสถาปัตยกรรมไทย** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537), 121-127.

เน้นความสำคัญในการศึกษาเฉพาะยุคสมัยแต่ประการใด⁶ เพราะฉะนั้นความรู้ที่ได้จึงยังขาดความสมบูรณ์อยู่บ้าง

ด้วยเหตุนี้การศึกษาแบบศิลปสถาปัตยกรรมของหอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์ควรได้รับการทบทวนใหม่อีกครั้ง โดยในครั้งนี้ได้เน้นศึกษาเกี่ยวกับวิวัฒนาการทางรูปแบบและแนวความคิดในการออกแบบ ตลอดจนปัจจัยต่างๆที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ทั้งนี้เพื่อเป็นการทำความเข้าใจและเพื่อความกระจ่างเกี่ยวกับความเป็นมา ลักษณะเด่น และแนวความคิดในการออกแบบอาคารพุทธสถานประเภทหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์

โดยเฉพาะในปัจจุบันเมื่อวิทยาการสมัยใหม่ได้เข้ามามีบทบาทต่อวิถีชีวิตของสังคมไทยในทุกด้าน แม้กระทั่งเครื่องบอกเวลา ดังนั้นหอระฆังจึงลดความสำคัญลงไปทุกขณะ บางวัดหอระฆังกลายเป็นเพียงเสนาสนะที่มีอยู่เดิมประจำพระอารามเท่านั้น บางวัดก็มิได้ใช้หอระฆังอีกเลย การที่อาคารประเภทนี้ลดประโยชน์ในหน้าที่ใช้สอย จึงถูกปล่อยปละละเลยมิได้ดูแลรักษาหรือบูรณะซ่อมแซม ปล่อยให้เสื่อมสภาพไปตามกาลเวลา บ้างก็รื้อถอนหอระฆังออกไปนำพื้นที่ไปใช้ประโยชน์ในด้านอื่น ซึ่งนับเป็นการสูญเสียมรดกทางศิลปกรรมที่มีคุณค่าไปอย่างน่าเสียดายยิ่ง ดังนั้นการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้จึงเป็นการเพิ่มเติมความรู้และเป็นการบันทึกรายละเอียดของอาคารประเภทหอระฆังในสมัยรัตนโกสินทร์ไว้สำหรับการศึกษาและการอนุรักษ์ต่อไปในอนาคต

ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา (Goal and objective)

1. เพื่อศึกษาประวัติ ความเป็นมาของอาคารประเภทหอระฆังในสมัยรัตนโกสินทร์
2. เพื่อศึกษาลักษณะและรูปแบบทางศิลปกรรม ตลอดจนแนวความคิด ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับหอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์
3. เพื่อศึกษาพัฒนาการของรูปแบบทางศิลปกรรมของอาคารดังกล่าว ตลอดจนปัจจัยต่างๆที่เป็นมูลเหตุสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงทางศิลปสถาปัตยกรรมนั้นๆ

⁶ เนตรนภิส นาควชิระ และคณะ, วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), 220-222. ; สงวน รอดบุญ, พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2526), 44-45. สมคิด จิระทัศนกุล, ; วัด : พุทธศาสนสถาปัตยกรรมไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537), 121-127. ; อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “หอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์.” ศิลปากร 37, 3 (พฤษภาคม – มิถุนายน 2537) : 3-36.

4. ศึกษาเพื่อทราบถึงลักษณะเด่นเฉพาะทางรูปแบบหอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์ในแต่ละรัชกาล

ประโยชน์ของการศึกษา

1. เพื่อความเข้าใจเกี่ยวกับ ที่มา แนวความคิดและรูปแบบศิลปกรรมของอาคารทางศาสนาแบบหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์
2. เป็นข้อมูลสำหรับการศึกษา อ้างอิง เปรียบเทียบกับศิลปะสถาปัตยกรรมประเภทอื่นหรือประเภทเดียวกัน ทั้งในช่วงเวลาที่ร่วมสมัย หรือคาบเกี่ยวต่อเนื่องกัน
3. เพื่อความเข้าใจเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงของบริบททางสังคม ที่ส่งผลต่อการออกแบบหอระฆังในช่วงเวลาต่างๆ

สมมติฐานของการศึกษา (Hypothesis to be tested)

1. ความเปลี่ยนแปลงทางรูปแบบของหอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์ มีปัจจัยเชื่อมโยงกับการเปลี่ยนแปลงของสภาพสังคม ความเจริญทางเทคโนโลยี และพระราชานิยมส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์
2. อาคารประเภทหอระฆังที่ได้รับอิทธิพลของศิลปะต่างประเทศโดยเฉพาะศิลปะจีนนั้น ปรากฏขึ้นครั้งแรกในปลายรัชกาลสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
3. หอระฆังที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวบางแห่ง มีรูปแบบทางศิลปกรรมที่ผสมผสานกันทั้ง ศิลปะไทยประเพณี ศิลปะจีน และศิลปะตะวันตก
4. ถึงแม้ว่าหอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์ จะมีตำแหน่งที่ตั้งไม่แน่นอน ส่วนใหญ่จะตั้งในเขตพุทธาวาส แต่ก็ไม่ไกลจากเขตสังฆาวาสเท่าใดนัก ทั้งนี้คงเพื่อความสะดวกในการใช้งาน และเพื่อให้พระสงฆ์ตลอดจนฆราวาสได้ยินเสียงสัญญาณระฆังบอกให้ทราบเวลาในการประกอบศาสนกิจโดยทั่วกัน

ขอบเขตของการศึกษา (Scope or delimitation of the study)

1. ศึกษางานสถาปัตยกรรมที่เป็นอาคารประเภทหอระฆัง โดยคัดเลือกเฉพาะที่พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้สร้าง ปฏิสังขรณ์ หรือบูรณะ มาเป็นตัวอย่างในการศึกษา ส่วนหอระฆังในพระอารามที่สร้างหรือบูรณะโดยเจ้านายหรือบุคคลทั่วไป อาจนำมาใช้ประกอบการศึกษาเพื่อเป็นข้อมูลสนับสนุนเท่านั้น

2. ตัวอย่างของงานที่ใช้ศึกษา วิเคราะห์ เน้นเฉพาะภายในเขตกรุงเทพมหานคร

6. ขั้นตอนการศึกษา (Process of the study)

1. การเก็บข้อมูลเอกสาร รวบรวมจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เช่น ประวัติ พระอาราม พงศาวดาร บันทึก จดหมายเหตุ บทความในวารสารหรือสิ่งพิมพ์ต่างๆ เป็นต้น

2. ข้อมูลภาคสนาม บันทึกภาพจากสถานที่จริง ได้แก่ หอระฆังของพระอารามในเขต กรุงเทพมหานครที่คัดเลือกมาเป็นตัวอย่างในการศึกษา

3. การจัดลำดับข้อมูล โดย การนำข้อมูลเบื้องต้นทั้งหมด มาทำการแยกแยะ จัดกลุ่ม จำแนกประเภท สำหรับนำไปใช้วิเคราะห์ต่อไป

4. การวิเคราะห์ข้อมูล โดยการประเมินผลจากข้อมูลเบื้องต้นดังกล่าวโดยนำมา เปรียบเทียบ อ้างอิง โดยอาศัยข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ตลอดจนรูปแบบทางศิลปะที่ปรากฏ เป็นเกณฑ์ เพื่อทราบถึงปัจจัยที่ส่งผลต่อพัฒนาการทางรูปแบบ

5. สรุปผลการศึกษา คือ การอธิบายประเด็นของผลการศึกษาทั้งหมด เพื่อให้ทราบถึง ที่มา แนวความคิด เหตุผลที่เป็นปัจจัยในการกำหนดรูปแบบทางศิลปกรรม ของอาคารที่ ทำการศึกษา

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์